

ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΚΑΙ ΔΕΛΦΟΙ: Δύο γνώμονες

Τὰ πιὸ κρίσιμα θέματα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας στὴν ὅλη διαχρονία εἶναι αὐτὰ ποὺ ἀφοροῦν συγκρούσεις Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἀπὸ τίς συγκρούσεις πάλιν αὐτὲς προέχει κατὰ γενικὴ ἐκτίμηση τὸ Μηδικὸν μὲ τὴν κορύφωσή του ποὺ εἶναι ἡ Σαλαμίς.

Στὸ βαθυσήμεντο αὐτὸ γεγονός γιὰ τὴν παγκόσμια ἱστορία, ποὺ δὲν ἔγκειται μόνον στὸ πότερος θὰ νικήσει ἀλλὰ σὲ μιὰ νέα στάση καὶ θεώρηση ζωῆς, θὰ εἰσέλθουμε καλύτερα, ἀν τὸ δοῦμε σὲ συσχέτιση μὲ τοὺς Δελφούς, τὸ μεγαλύτερο ἴσως θρησκευτικὸ κέντρο τῆς ἐποχῆς μὲ τὴν συνηθροισμένη σοφία, θεϊκὴ καὶ ἀνθρώπινη, ποὺ ἐγνώριζε

πάμμου τ' ἀριθμὸν καὶ μέτρα θαλάσσης¹.

Τὸ μαντεῖο εἶχε παγκόσμια αἴγλη. Οἱ χρησμοὶ του, καθὼς ἔβγαιναν ἀπὸ τὴν σοφία τοῦ χρόνου, εἶχαν πυκνότητα καὶ βάθος (συχνὰ δυσεξηγίαστο). Ἦσαν λακωνικοὶ καὶ τοὺς διέκρινε πολύνοια. Τὸ μαντεῖο ἦταν ἡ συνισταμένη τῶν γνώσεων. Οἱ Δελφοί, πολῖτες καὶ ἱερατεῖο, εἶχαν ἐπαφὴ καὶ βαθειὰ γνώση τῶν ἀνθρωπίνων καὶ τῶν θείων. Καὶ καθένas ποὺ πήγγαινε στοὺς Δελφούς *χρησόμενος* εἶχε συνείδηση ὅτι ἀπευθύνεται γιὰ συμβουλὴ καὶ καθοδήγηση στὴν ἀσφαλέστερη πηγῆ².

Ποία ἦταν ἡ στάση αὐτοῦ τοῦ μαντείου στὴν εἰσβολὴ τοῦ Ξέρξη ποὺ ἔρχεται ἐπάγων πάντα τὸν ἥϊον στρατόν³, γιὰ νὰ ὑποτάξει καὶ τὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο (καὶ ὄχι μόνον τὴν Ἀθῆνα ἢ τὴν Ἑλλάδα);

1. Ἡρόδ. I 47,3.

2. Αἰσχ. ἀπ. 350,5 τὸ Φοῖβου θεῖον ἀπενδὲς στόμα. Pl. NH, II 208 *nobilissimum oraculum*, III 7 *clarissimum in terris*. Πβ. Ἰσοκρ. Ἀρχ. 31 ...μαντείον ...πιστότατον Ὁ J. Fontenrose, *The Delphic Oracle*, 1978, ἐκλογικεῖον τὰ τοῦ Μαντείου τὸ ἀρπυζώνει.

3. Ἡρόδ. VII 157,1.

Τὸ μαντεῖο στὴν περίπτωση ἀυτὴ εὐρέθη στὴν δυσκολώτερη ἴσως στιγμή τῆς ὅλης ἱστορίας του. Ἡ ἔκβαση τῆς Περσικῆς ἐκστρατείας θὰ εἶχε ὡς συνέπεια (σὲ περίπτωση ἐπιτυχίας τῆς) καὶ τὴν ὑπαγωγή τοῦ μαντείου στὴν ἐπικράτεια τοῦ μεγάλου βασιλέως.

Πῆρε τὸ μαντεῖο θέση; τί εἶπε;

Γενικὴ εἶναι ἡ γνώμη τῶν ἐρευνητῶν ὅτι τὸ μαντεῖο ἔδωσε ἀπαίσιους χρησμούς καὶ ἀντὶ νὰ ἐνθαρρύνει ἀπεθάρρυνε τοὺς Ἕλληνας. Αὐτὴ εἶναι ἡ γενικὴ τοποθέτηση τῶν μελετητῶν πού διαφοροποιεῖται στὰ καθέκαστα. Ἡ φιλοπερσικὴ στάση τοῦ μαντείου ὀφείλεται: εἰς τὸ ὅτι εἶχε ἢ προσδοκοῦσε ὀφέλη ἀπὸ τοὺς Πέρσες. Κατ' ἄλλους τὸ μαντεῖο ἦταν ἀντικειμενικό· δὲν ὑπῆρχε σωτηρία, ἐπίστευε. Ἦταν ἀπελπισ ὁ ἀγών. Ἄλλοι ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ μαντεῖο ἦταν ἀποθαρρυντικὸ στὴν ἀρχὴ ἀλλ' ὑπεχώρησε στὴν ἀκαμπτη θέληση τῶν Ἀθηναίων θεοπρόπων (με συμβουλὴ ἐπιφανοῦς Δελφικοῦ παράγοντος) νὰ λάβουν ἀμείνονα χρησμὸν ἢ ὅτι κατεσκεύασε ἐκ τῶν ὑστέρων (μετὰ τὴν νίκη τῶν Ἑλλήνων) τὴν χρησιμοδοσίαν του⁴. Ἐδῶ θὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ μία ἐπτάδα σχετικῶν χρησμῶν πού ἐδόθησαν σὲ διάφορες πόλεις τοὺς δύο «Ἀθηναίους» πού εἶναι καὶ οἱ σπουδαιότεροι ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν σχετικὴ ὁμάδα ἀλλὰ ἴσως τῆς ὅλης ἱστορίας τοῦ μαντείου. Εἶναι οἱ δύο χρησμοὶ (Α καὶ Β ἄς τοὺς ὀνομάσουμε) πού ἐδόθησαν σὲ δύο Ἀθηναίους θεοπρόπους ὁ ἕνας κατόπιν τοῦ ἄλλου καὶ περιέχουν τὴν στάση καὶ συμβουλὴ τῶν Δελφῶν πρὸς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν⁵.

4. Κατὰ τοὺς H. W. Parke καὶ D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle*, Oxford 1956, τόμ. I, σ. 165, οἱ Δελφοὶ consistently discouraged effective resistance to Persia, ἀναγνωρίζεται στὸ μαντεῖο (σ. 169) ὡς the only positive contribution πρὸς τοὺς Ἕλληνας νὰ θυσιάσουν στοὺς ἀνέμους καὶ τονίζεται ἀπὸ τοὺς ἴδιους (σ. 170) ὅτι οἱ Δελφοὶ had never given such a crushing pronouncement of disaster. "Ὅλες οἱ σχετικὲς ἐκδοχαὲ ἐκτίθενται ἀπὸ τὸν C. Hignett, *Xerxes' invasion of Greece*, Oxford 1963, στὸ παράρτημα XIII, *Delphi and the Invasion*, σσ. 439-447. Ὁ Hignett ἐξετάζων τοὺς 7 σχετικὸς χρησμούς εὐρίσκει ὅτι οἱ 3 εἶναι φιλελληνικοί, οἱ ἄλλοι 3 ἀνθελληνικοὶ καὶ 1 ἀμφίβολος καὶ θεωρεῖ τοὺς πρώτους ὡς πλαστούς, ὑστερογενεῖς. Μεταξὺ τῶν ἀνθελληνικῶν κατατάσσει καὶ τοὺς 2 πρὸς Ἀθηναίους ('Ἡροδ. VII 140 καὶ 141) πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἀμεσώτερα. Οἱ Parke - Wormell θεωροῦν (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 171) ὅτι ὁ Β. χρησμὸς ('Ἡροδ. VII 141) ἀποτελεῖ a compromise πού ὑποστήριξε τὸ σχέδιο τοῦ Θεμιστοκλέους καὶ ἀκόμη (σ. 173) ὅτι οἱ Δελφοὶ εἶχαν ἀσφαλισθεῖ ἀπὸ ἐπιθεση τῶν Περσῶν μὲ a secret compact with Persia. Εἶναι ἀπίθανο νὰ συνέβη αὐτό. Θὰ ἐγνωστοποιεῖτο. Οἱ Ἕλληνας δὲν θὰ ἦσαν εὐγνώμονες στοὺς Δελφοὺς καὶ δὲν θὰ ἀνέθεταν μετὰ τὴν νίκη ἀροθλίνα στὸ μαντεῖο ('Ἡροδ. VIII 121). Πβ. VI 132,2 καὶ VIII 27,5.

5. Ἡροδ. VII 140,2-3 καὶ 141,3-4.

Ἄς ἀρχίσουμε μὲ τὰ γεγονότα. Σὲ κάποιο χρονικὸ σημεῖο τῆς διαδρομῆς τοῦ Ἐρῆξ ἀπὸ τὴν Καππαδοκία στὴν Σαλαμίνα (Σάρδεις, Τέμπη, Ἀρτεμῖσιο κ.ά.) οἱ Ἀθηναῖοι καταφεύγουν στοὺς Δελφούς. Ἡ Πυθία ἔδωσε κατ' εὐθεΐαν (χωρὶς νὰ ἐρωτηθεῖ) ἕνα δωδεκάστιχο χρησμὸ σὲ δακτυλικὸ ἐξάμετρο. Ἐδῶ λέγεται στοὺς Αθηναίους ὅτι πρέπει νὰ φύγουν, ὅτι δὲν θὰ μείνει τίποτε ὄρθιο, ὅτι θὰ καταστραφεῖ ὅλη ἡ πόλη (καὶ πολλὲς ἄλλες), ὅτι οἱ θεοὶ οἱ ἴδιοι ἔχουν πτοηθεῖ καὶ οἱ ναοὶ τοὺς τρέχουν ἰδρωτὰ καὶ αἷμα. Ὁ χρησμὸς (Α) εἶναι οἰκτρὸς καὶ εἰκονίζει σκηνὲς Ἀποκαλύψεως τῆς Γραφῆς, θὰ ἔλεγα.

Οἱ δύο Ἀθηναῖοι στὸ ἄκουσμα τοῦ χρησμοῦ αὐτοῦ λέγεται ὅτι εὐρέθησαν στὴν ἐσχάτη ὁδύνη. Τὴν στιγμή αὐτὴ λέγεται ὅτι ἐνεφανίσθη κάποιος Τίμων ὁ υἱὸς τοῦ Ἀνδροβούλου καὶ τοὺς συνεβούλευσε νὰ λάβουν ἰκετευτικούς κλάδους καὶ νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὸ μαντεῖο νὰ δοθεῖ ἄλλος καλύτερος χρησμὸς. Πράγματι οἱ θεοπρόποι ἰκέτευσαν: *χρησον ἄμεινον*. Καὶ ἐδήλωσαν ὅτι, ἂν δὲν γίνεαι αὐτό, δὲν θὰ φύγουν· θὰ πεθάνουν ἀπὸ τὴν πεῖνα: *οὐκ ἄπιμεν... τελευτήσωμεν*⁶.

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀποτελεῖ τρόπο συνηθισμένο καὶ στὴν σύγχρονη ἐπαναστατικὴ φρασεολογία: *ὄχι αἰτοῦμε ἀλλ' ἀπαιτοῦμε*; Ἴσως, ἂν ἤθελαν νὰ ὀξύνουν τὰ πράγματα, θὰ ἔλεγαν (ὡς σύγχρονοι «καταληψίεις») ὅτι καταλαμβάνουν τὸ ἱερό. Ἐδῶ οἱ θεοπρόποι ἤτησαν (ὄχι ἀπήτησαν). Ἰκέτευσαν κοσμίως καὶ ἡ Πυθία τοὺς ἔδωσε δεύτερο χρησμὸ πού ἐκρίθη καλύτερος. Ἐδῶ θὰ μπορούσαν νὰ ὀργιάσουν οἱ ἰαχῆς ὅτι ὁ ἐπιμένων (ἀκόμη καὶ στὸν ναὸ) νικά.

Ἡ Πυθία εἶπε ὅτι ἡ Ἀθηναῖα πασχίζει μὲ κάθε τρόπο καὶ μῆτιδι πικρῆ νὰ ἐξευμενίσαι τὸν Δία ἀλλὰ ἐκεῖνος εἶναι ἀνένδοτος. Δὲν ἐξηγεῖται διατί. Λέγεται ὅμως ὅτι γίνεται κάποια παραχώρηση στὴν Τριτογενῆ (Ἀθηναῖα). Ἀφοῦ θὰ ὑποταχθοῦν ὅλα στὸν ἐπελεύοντα Ἀσιάτη, ἀφήνεται κάτι ἀπόρθητον: *τείχος ξυλίνον*⁷.

Αὐτὸς εἶναι ὁ Β (δωδεκάστιχος καὶ αὐτός) χρησμὸς τῆς Πυθίας μὲ τὴν γνωστὴ σὲ ὅλους ἐρμηνεία τοῦ ξυλίνου τείχους. Τὸ τεῖχος αὐτὸ στὴν ἀρχαία ἀντίληψη συνέπιπτε μὲ τὴν πόλη. Ἦταν τὸ κατηγορούμενο στὸ ἐρώτημα: τί ἐστὶ πόλις. Πόλις εἶναι τὸ τεῖχος. Κατὰ τὸν Θεμιστοκλῆ πόλις εἶναι αἱ νῆες. Νῆες ὅμως ὄχι κενὲς ἀλλὰ πλήρεις ἀνδρῶν. Αὐτὲς εἶναι ὁ νέος ὀρισμὸς τῆς πόλεως. Καὶ εἶναι ταυτόσημος κατὰ τὸν Θεμιστοκλῆ καὶ τὸν Περικλῆ

6. Ἡροδ. VII 141,2... ἢ οὐ τοι ἄπιμεν ἐκ τοῦ αὐτοῦ, ἀλλ' αὐτοῦ τῆδε μενέομεν, ἐστ' ἂν καὶ τελευτήσωμεν.

7. Τὰ τεῖχη ἦσαν κατὰ κανόνα λίθινα. Μαθαίνομε ὅμως ὅτι στὴν Λιβύη ὑπῆρχαν τοῖχοι ἄλνιοι (Ἡροδ. IV 185,2-3) πού διετηροῦντο διότι ἡ χώρα εἶναι ἀνομβρὸς... καὶ ἰκμάδος ἐστὶ ἐν αὐτῇ οὐδέν.

(πού σὲ πολλά, ἰδίως στὸ ναυτικό, εἶναι Θεμιστόκληος)⁸, ὅπως καὶ ὄλοι οἱ πολιτικοὶ τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὴν Α' Ἀθηναϊκὴν συμμαχία. Ἰδοὺ ἕνας χρήσιμος παραλληλισμός:

Ὁ Θεμιστοκλῆς
 ἐδήλου λόγῳ ὡς εἶη
 καὶ πόλις καὶ γῆ
 μείζων ἢ παρ' ἐκείνοισι, ἔστ' ἂν
 αἱ διηκόσῃαι νέες σφι ἔωσι πεπληρωμένα⁹.

Κατὰ τὸν Νικία
 Ἄνδρες πόλις καὶ οὐ τεῖχη
 οὐδὲ νῆες ἀνδρῶν κεναι¹⁰.

8. Ὁ Περικλῆς ἐτόνιζε (Θουκ. I 142,4) ...ταῖς ναυσὶν ἀμύνασθαι καὶ (143,4-5) ἦν τε ἐπὶ τὴν χόραν ἡμῶν περὶ ἡσιν, ἡμεῖς ἐπὶ τὴν ἐκείνων πλεουσόμεθα. ... μέγα γὰρ τὸ τῆς θαλάσσης κράτος. σκέρασθε δέ· εἰ γὰρ ἤμεν νησιῶται, τίνες ἂν ἀληπτότεροι ἦσαν; ... τὴν τε ὀλόφουρον μὴ οἰκίων καὶ γῆς ποιεῖσθαι, ἀλλὰ τῶν σομάτων· οὐ γὰρ τάδε τοὺς ἄνδρας, ἀλλ' οἱ ἄνδρες ταῦτα κτῶνται. Καὶ ἀναφερόμενος ὁ Περικλῆς σ' αὐτὰ τὰ Μηδικὰ λέγει (Θουκ. I 144,4): οἱ γοῦν πατέρες ἡμῶν ὑποστάντες Μήδους καὶ ἀπὸ τοσῶνδε ὀρμώμενοι, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπάρχοντα ἐκλιπόντες, γνώμη τε πλεονίη ἢ τύχη καὶ τόλμη μείζονι ἢ δυνάμει τὸν τε βάρβαρον ἀπεώσαντο καὶ ἐς τάδε προήγαγον αὐτά. Οἱ πατέρες (κυρίως ὁ Θεμιστοκλῆς) ἀπέκρουσαν τὸν βάρβαρον καὶ ἐπέτυχαν τόσα γνώμη καὶ τόλμη. Ὁ Θεμιστοκλῆς ἦταν γνώμων καὶ μάλιστα κράτιστος καὶ τολμητής. Μὲ τὸ νὰ ἀλλάξει τὴν παράδοση, τὴν στεριανήν, τῶν Ἀθηναίων καὶ νὰ στρέψει τὴν πόλιν πρὸς τὴν θάλασσα, εἶναι ὡς νὰ ἀντιμάχεται αὐτὴν τὴν πολιούχου Ἀθηναῖ. Θεομάχος; Τὴν γραμμὴν τοῦ τὴν ἠκολούθησε ὁ Περικλῆς, ἂν καὶ δι' αὐτὸν τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν νὰ ἐκκενώσει ὅλη τὴν Ἀθήνα ἀλλὰ μόνον τὰ προάστια. Ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς πάλιν ἔπαιξε ρόλο στὰ πράγματα τῶν Δελφῶν καὶ μάλιστα κατεσκεύασε τὸν Β χρησμό (πού ὑπεβλήθη στὴν Πυθία καὶ κατόπιν ἐλέγχθη ἐξ αὐτῆς) ὑπεστηρίχθη ἀπὸ τὸν R. W. Macan (*Herodotus, The Seventh, Eighth and Ninth Books*, London 1908) σ. I, 1, 189. Ὅτι καὶ οἱ δύο (A καὶ B) εἶναι τοῦ Θεμιστοκλέους ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ J. Labarbe, *La loi navale de Themistocle*, Paris 1957, σσ. 118 κ.έ. καὶ R. Crahay, *La littérature oraculaire chez Hérodote*, Paris 1956, σσ. 301-2 μετὰ τὴν ἐπιφύλαξιν ἐνδεχομένου καὶ μὴ εἶναι στὴν ἀρχικὴ τους μορφή καὶ νὰ εἶναι ἕνας χρησμός σὲ δύο μέρη. Ἐγὼ ἀποδέχομαι τὴν ἐμμετρη 12στιχη μορφή τοῦ καθενός, ἐπιμένω ὅτι ὁ A χρησμός δὲν ἐννοεῖ στὰ πέρατα τῆς γῆς ἀλλὰ τῆς πόλεως καὶ ἐρμηνεύω τὴν κακότητα ὡς ἀναγκασία, πρόσκαιρη «μέλλουσα», ἀκόμη δὲ τὴν ἐπίγρυσιν θυμοῦ ὡς δείγμα μεγάλης στρατιωτικῆς πειθαρχίας, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει (μῶλλον ἐπιβάλλει) κατὰ τίς περιστάσεις ὑποχωρητικότητα καὶ ὀρηκτικότητα. Ὁ γνώμων τῆς ὅλης στρατηγιᾶς πού συμπεριελάμβανε ἀπαραίτητως τὴν ἐκκένωση τῶν Ἀθηναίων καὶ τὴν ἀναστολὴν πρὸς καιρὸν τοῦ πολεμικοῦ μένους τῶν Ἀθηναίων (πού ὠνειρεύοντο ἴσως νέον Μαραθῶνα) εἶχε δυσκολία νὰ πείσει τὸ πλῆθος νὰ ἀποδεχθῆ τὴν σκληρὴν πολιτικὴν του πρόταση καὶ ἦταν ἀναγκασιμὸς κατὰ τὸν Πλούταρχο (Θεμ. 10,1) νὰ ἐπικαλεσθῆ τὸ θεῖον, ὡσπερ ἐν τραγωδίᾳ ἄρας δαιμόνια καὶ χρησμούς.

9. Ἡρόδ. VII 61,2.

10. Θουκ. VII 77,7 Πβ. VII 64,2. Ὁ Αἰσχύλος ἐξ ἄλλου (Πέρσ. 730) χρησιμοποιεῖ εὐστοχο ὄρο: κενανδρία, γιὰ τὴν πόλιν πού τῆς λείπουν ἄνδρες. Πβ. 118 κενανδρον ἄστν.

...πόλις δ' ἡμῖν ἔστι μεγίστη τῶν
Ἑλληνίδων αἰ διακόσιαι τριήρεις¹¹.

Τὸ νέο λοιπὸν κατηγορούμενο τῆς πόλεως στὸν 5ο αἰ. π.Χ. εἶναι: πλοῖα πλήρη ἀνδρῶν. Σήμερον; Ἀντιτυραυλικὴ ὀμβρέλλα; Αὔριον; ἕως πύραυλοι στὸ διάστημα ἐπληδρωμένοι (ἢ μᾶλλον ἐπανθρώπινοι).

Αὐτὰ σὲ γενικὲς γραμμὲς μὲ τὴν χρησιμοδοσίαν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους. Εἶναι ὀρθὴ ἢ τοποθέτηση τῶν μελετητῶν μέχρι τώρα ὡς πρὸς τὴν στάση τοῦ μαντείου;

Ἄς πάρουμε τὰ πράγματα (ὄπως σὲ κάθε ἀνασκευὴ) μὲ τὴν σειρὰ καὶ ἄς προβάλουμε κάποιες ἐνστάσεις.

Χρησμός Α. Δὲν λέγεται στὸν χρησμὸ νὰ φύγουν οἱ Ἀθηναῖοι στὰ πέ-
ρατα τοῦ κόσμου. Αὐτὸ θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ παρότρυνση γιὰ καθολικὸ πανικό.
Τὸ μαντεῖο συνιστᾷ τὸ οἰκοθεν ἢ Ἀθήγηθεν πράγματι καὶ ὄχι κάποιο οἶκοι¹²
ἢ οἶκαδε. Ἄλλὰ ποῖ; Σὲ ποῖ μέρος; Τὸ μαντεῖο λέγει: ἔσχατα γαίης δώματα
καὶ πόλις τροχοειδὸς ἄκρα κάρηνα. Σημαίνει αὐτὸ «στὰ πέρατα τῆς γῆς»;
Τὸ μαντεῖο συνιστᾷ νὰ φύγουν, νὰ περάσουν πρὸς πέρα (αὐτὸ μόνον) ἀπὸ τὰ
τελευταῖα σπίτια τῆς ἀθηναϊκῆς χώρας (γῆς) καὶ νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὰ
κάρηνα τῆς. Αὐτὸ ἀπλῶς σημαίνει νὰ ἐξέλθουν ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς «οἰκουμένης»
πόλεως, ἔξω ἀπὸ τὸν κατοικημένο χῶρο¹³.

11. Πλουτ. Θεμ. 11,4. Γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὴν σημερινὰ τῆς πολιτικῆς του γενικῶς βλ. A. J. Podlecki, *The Life of Themistocles*, Montreal, London 1975, σ. XIII: the man who had... single handedly altered the course of Greek, and thus of World history.

12. Ὅσοι ἔμειναν οἶκοι ἐπίστευαν ὅτι βρῆκαν τὸ νόημα τοῦ μαντεύματος (ἐξευρηκέ-
ναι τὸ μαντήιον) καὶ ἔθεωροῦσαν τὴν Ἀκρόπολη κρησφύγετον (Ἡροδ. VIII 51,2). Οἱ ἄλλοι
οἱ δεχόμενοι τὸ τεῖχος μεταφορικῶς ὡς τὰ πλοῖα ἐδιχάσθησαν σ' αὐτοὺς ποῦ ἤθελαν νὰ
ναυμαχήσουν στὴν Σαλαμίνα καὶ σ' ἐκείνους ποῦ ἐπρότειναν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Ἀττικὴ
καὶ ἄλλην τινὰ οἰκίσειν (Ἡροδ. VII 143).

13. Οἱ διατυπώσεις τῶν ἐρευνητῶν εἶναι ταυτώσιμες: *ead externa terrarum, fly fly to the end of creation, flee afar, fly to the uttermost of the earth, fly to the verge of earth*. Ἀξίζει νὰ διαπραγματευθεῖ κανεὶς ἰδιαιτέρως τὸ θέμα τῆς ἐρμηνείας τοῦ πρώτου στίχου τοῦ Α χρησμοῦ, διότι ὑπάρχουν κάποιες ἀποχρώσεις: Τὸ μακρὰν εἶναι σχετικὸ καὶ οἱ ὑπομνηματιστές, π.χ. W.W. How - J. Wells, *Com. on Her. Oxf.* 1912, ad l. θεωροῦν ὡς τόπο προορισμοῦ τὴν Νότιο Ἰταλία. Μαζὶ μ' αὐτὸ θὰ ἐξετάσω σὲ ἐργασία ποῦ θὰ δημοσιευθεῖ στὰ Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἀρχαιοκρατικῆς (1998) καὶ τὸ θέμα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δωδεκάτου στίχου τοῦ Α χρησμοῦ (ἀλλ' ἴτον ἐξ ἀδύτοιο, κακοῖς δ' ἐπικινδύνατε θυμόν). Οἱ δυσκολίες εἶναι στὸ δεύτερο ἡμιστίχιο. Σημειώνω ἐδῶ (χωρὶς λεπτομερεῖς παραπομπές) μερικὰ ἀπὸ τίς ἀποδόσεις: *spargite animi robur super mala, et animi robur, opponite malis, brood on the ills that await ye, expect your doom*, κ.ἄ. Τὸ ὅλο πνεῦμα τοῦ Α χρησμοῦ συνοψίζεται ἀπὸ τοὺς ὑπομνηματιστὰς How καὶ Wells ὡς ἑξῆς: *The tone of the oracle is thought despairing*. Ἡδὴ ὁ G. Grote (*A History of Greece*, London 1862,

Τὸ μαντεῖο ὁμιλεῖ γιὰ ὀλοκληρωτικὴ καταστροφὴ καὶ πυρπόληση τῆς πόλεως, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρει φόνους ἀνθρώπων. Εἶναι στὸ χέρι αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων νὰ φύγουν καὶ νὰ πᾶνε ἄλλοῦ. "Ἄλλοσε. Ἄλλὰ ποῦ;

Ἡ πραγματικὴ οὐσία τῆς πόλεως εἶναι, ὅπως εἶδαμε, οἱ ἄνδρες. Αὐτοὶ μποροῦν νὰ σωθοῦν. Μποροῦν νὰ δείξουν σθένος ἢ δειλία. Τί συνιστᾶται ἀπὸ τὰ δύο;

Λέγεται ὅτι καὶ οἱ θεοὶ τῆς πόλεως θρηνοῦν γιὰ τὴν συμφορὰ τῆς. Αἶμα ἀπὸ τοὺς ναοὺς χύνεται καὶ τί προβλέπει; *κακότητος ἀνάγκας*¹⁴.

Τί εἶναι αὐτὲς οἱ ἀνάγκες τῆς κακότητος; Τί εἶναι ἀνάγκη καὶ κακότης. Ἄνάγκη ἐτυμολογεῖται, νομίζω, ἀπὸ τὸ ἀνά + ἄγχω καὶ σημαίνει ἐπανειλημμένο (καὶ ἀδιάκοπο) πνίξιμο¹⁵. Τὸ ἀναγκάζω σημαίνει: κρατῶ σὲ δεσμὰ καὶ δὲν ἀφήνω περιθώριο διαφυγῆς. Ἡ ἀνάγκη μπορεῖ νὰ εἶναι θεόθεν, φυσικὴ νομοτέλεια, γενικῶς κάτι ἐπέκεινα τῶν δυνατοτήτων μας. Πάντοτε εἶναι κάτι τὸ ἀδῆριτο, τὸ ἀκαταμάχητο, κάτι ποῦ δὲν περνᾷ ἀπὸ τὸ χέρι μας. Π.χ. Ἡροδ. I 67, 4 *ἄνεμοι πνέουσι δύο κρατερῆς ὑπ' ἀνάγκης*. 74,4 *ἄνευ ἀναγκαίης ἰσχυρῆς συμβάσιος ἰσχυραὶ οὐκ ἐθέλουσι συμμένειν*, ποῦ εἶναι τὸ θουκυδίδειο (III 41,2) *Τὸ δὲ ἀντίπαλον δέος μόνον πιστὸν ἐς ξυμμαχίαν*.

Τί εἶναι κακότης. Εἶναι δειλία, ἀποφυγὴ μάχης ὡς καὶ κάθε μειονεξία. Κακοὶ εἶναι ἀντιστοίχως οἱ δειλοὶ καὶ γι' αὐτοὺς ζητεῖται στὸν τελευταῖο στίχο νὰ γίνῃ ἐπίχυση θυμοῦ (*ἐπικίδνατε θυμόν*). Τὸ κακοῖς δὲν εἶναι οὐδέτερο, δὲν σημαίνει οἱ συμφορές. Οἱ περισσότεροι ἐρμηνευτὲς τὸ θεωροῦν πράγματι οὐδέτερο, τὸ μεταφράζουν ὡς *mala, ills, woes, wounds of calamity*. Εἶναι ὡς νὰ λέγεται σ' αὐτοὺς τοὺς δυστυχεῖς ποῦ τρέχουν στὰ πέρατα τῆς γῆς: *ἔχετε κουράγιο πάνω στὶς συμφορές σας· συνειδητοποιήσατέ τις βαθύτερα*. Μὲ τὸ κουράγιο μόνο τίποτε δὲν βγαίνει καὶ εἶναι ἀπίθανο νὰ γραφεῖ ἕνας τόσο μεγάλος, 12 στίχος, χρησμός (ὁ Α καὶ ὁ Β εἶναι 24 στίχων, οἱ μακρότεροι ἀπὸ τοὺς 615 ποῦ ἔχουν καταγραφεῖ καὶ διασωθεῖ), γιὰ νὰ πεῖ στοὺς Ἀθηναίους μόνον: *φύγετε καὶ κουράγιο στὶς συμφορές σας*.

Τὸ μαντεῖο πράγματι συνέστησε φυγῇ. Τοὺς πρόσταξε μάλιστα νὰ γίνουν *κακοί*, δηλ. *τρέσαντες*. Τοὺς εἶπε νὰ γίνουν τὸ πιὸ ἐπονεϊδιστὸ πρᾶγμα

τ. IV, σ. 406) τὸν προηγούμενο αἰῶνα παρετήρησε: *So terrific a reply had rarely escaped from the lips of the priestess*. Ὁ J. Fontenrose, *The Delphic Oracle*, Berkeley 1978 124 θεωρεῖ τοὺς χρησμούς ὡς οἰνεὶ ἱστορικοὺς καὶ συνταχθέντας ὀλίγο μετὰ τὴν Σαλαμίνα.

14. Ἡροδ. VII 168,4.

15. Ἀβάσιμη ἢ ἐτυμολογία τοῦ *Genuinum* καὶ στὶς τρεῖς ἐκδοχὰς ἀπὸ τὸ στερητικὸ α καὶ 1. ἄγη 2. ἀγκός 3. ἄχος.

σέ μία πολιτεία. Οί τρέσαντες ιδίως στήν Σπάρτη ἦσαν ἀνυπόληπτοι. Δέν τοὺς χαιρετοῦσαν¹⁶. Καί ἐδῶ συνιστάται στοὺς Ἀθηναίους τόσο μεγάλη ἠθική κατάπτωση. Ψυχική κένωση.

Τονίζεται ὅμως ὅτι καί οἱ θεοὶ ἔχουν τρομοκρατηθεῖ. Γιατί ὄχι καί οἱ ἄνθρωποι; Πῶς ὅμως συμβιβάζεται ἡ παρότρυνση τοῦ θεοῦ νά δείξουν δειλία μὲ τὸ τελευταῖο κακοῖς δ' ἐπικίδνατε θυμόν;

Ἐπικίδνημι θυμόν σημαίνει ἐμβάλλω φρόνημα, ἐμψυχώνω, καθιστῶ γενναῖον κάποιον. Σέ ποιους ἐμβάλλεται ψυχή, θυμός, φρόνημα; Φυσικά σ' αὐτοὺς ποὺ δέν ἔχουν σ' αὐτοὺς ποὺ τοὺς λείπει παντελῶς, ὅπως ἦσαν κατὰ τὸν δηρικτὸ Θεμιστοκλῆ οἱ Ἐρετριεῖς ἄνευ καρδίας¹⁷, ἢ σ' αὐτοὺς ποὺ προσωρινῶς τὰ ἔχουν χάσει, στοὺς λιποψυχήσαντας.

Οἱ δύο παροτρύνσεις τοῦ θεοῦ τῶν Δελφῶν φαίνονται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντιφατικῆς καί ἀνεξήγητες. Πῶς εἶναι δυνατὸν νά συμβιβασθοῦν τὰ δύο: ἴσθι κακός, ἴσθι ἀγαθός; Θὰ τὸ ἐξετάσομε παρακάτω σέ προσφορώτερο πλαίσιο.

Χρησμός Β. Θεωρεῖται καλύτερος: ἀφήνει κάποια χαραμάδα, κάποια ἐλπίδα: εἶναι ἡπιώτερα τὰ λεχθέντα. Διατί ὅμως ὁ Ζεὺς εἶναι ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων καί φαίνεται ἀμετάπειστος; Ποῦ ὀφείλεται ἡ θεομηνία ἢ μᾶλλον, θὰ ἔλεγα, Διομηνία; Διαφωνεῖ μὲ τὴν Ἀθηνᾶ ἡ ὁποία φροντίζει γιὰ τὴν σωτηρία τῆς πόλεως; Ἡ Ἀθηνᾶ μὲ τὴν σοφία της (μητιδι πυκνῆ) ἀντιμετωπίζει τὸν μητίετα Δία, τὸν πατέρα της. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἐδῶ δέν γνωρίζει τὴν βουλήν τοῦ Διός. Ποία εἶναι αὐτὴ καί ποία τῆς Ἀθηνᾶς; Ἡ Ἀθηνᾶ θέλει τὴν σωτηρία τῆς πόλεως, τῆς Ἀκροπόλεως, τῶν δωμάτων (οἰκιῶν), τῶν ἄκρων καρῆνων. Ὁ Ζεὺς τί θέλει; Δέν ὑποχωρεῖ σέ παρακλήσεις γιὰ τὴν σωτηρία ὕλικῶν πραγμάτων. Θέλει νά συντρίψει τὸν ὑπερφίαλο Ἐέρξη, τὴν βαρβαρική ὄβριμ πού εἶχε διογκωθεῖ. Ὁ Ἐέρξης εἶναι ἡ ὑπερηφανία ὅλης τῆς Ἀσίας, προβάλλει ὡς ἄλλος Ζεὺς. Καί ὁ Ζεὺς ὑπερερχθαιρε αὐτὴ τὴν οἴηση καί θὰ τὴν συντρίψει¹⁸. Ἡ παγίδα θὰ στηθεῖ στὰ στενά τῆς Σαλαμῖνος.

Μέσα στήν ὅλη ἀτμόσφαιρα τῆς ἀνησυχίας πού ἡ σύνδεση μὲ τὸν Ὀλυμπο (τὸ ἀνοιγμα τῆς αὐλαίας μὲ τὸν Δία καί τὴν Ἀθηνᾶ νά λογομαχοῦν) τὴν ἔκαμε ἐντονώτερη, μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀγωνία προβάλλει ἡ ὑπόσχεση, τὸ

16. Ἡροδ. VII 231. Ὁ τρέσας Ἀριστόδημος ὅταν γύρισε στήν Σπάρτη ὄνειδός τε εἶχε καί ἀτιμίην ... ἠτίμωτο ... ὄνειδός τε εἶχε. Σημειωτέον ὅτι γίνεται ἐδῶ (δὶς) λόγος περὶ ὄνειδους καί ἀτιμίας γιὰ ἔμφαση.

17. Πλουτ. Θεμ. 11,5.

18. Αἰσχ. Πέρσ. 827-8 Ζεὺς τοι κολαστὴς τῶν ὑπερχόμπτων ἄγαν φρονημάτων ἐπεστιν, εὐθηνος βαρῆς. Κατὰ τὸν Σόλωνα (Ἡροδ. I 32, 1) τὸ θεῖον εἶναι πᾶν φθονερὸν καί ταραχώδες Πβ. III 40,9, VII 10 καί VIII 109, 2-4.

ἔπος, κάτι πού ὁ Ζεὺς διδοῖ. Καὶ δίδει τείχος ξύλινον ἀπόρθητον. Αὐτὸ τὸ λέγει μὲ βεβαιότητα: ἀδάμαντι πελάσσας. Λόγος διαμάντι· δέσμευση. Θυμηθεῖτε τὸ τῆς Γραφῆς ὤμοσε Κύριος τῷ Δαβὶδ ἀλήθειαν καὶ οὐ μὴ ἀθετήσῃ αὐτὴν καὶ τὸ τοῦ Πλάτωνος δέδεται ἀδαμαντίνους λόγους¹⁹. Τὸ ἐκ ξύλου τείχος ἐπομένως δὲν πρόκειται νὰ κυριευθεῖ. Θὰ εἶναι ὅπως ἡ Κιβωτὸς.

Αὐτὸ πού δὲν ἔγινε καταληπτὸ στὴν Ἀθηνᾶ, τὸ κατάλαβε ἓνας ἀπλὸς Ἀθηναῖος, νέος στὴν πολιτικὴ σκηνή, ὁ Θεμιστοκλῆς. Ἡ βουλὴ τοῦ Θεμιστοκλέους εὐθυγραμμίζεται μὲ τὴν βουλὴν τοῦ Διός. Καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ ἐπίγειος, θὰ τονίσει ὅτι τὸν ἐνέπνευσε ἡ Ἀρτεμις ἢ Ἀριστοβούλη.

Ὁ Θεμιστοκλῆς ἦταν μεγαλοφυῆς καὶ μεγαλοπράγμων. Ἐκαμε τὴν Ἀθῆνα μεγάλη ναυτικὴ δύναμη καὶ ἔτσι (σὲ κάποιον βαθμὸ ἔστω) ἀνέτρεψε τὴν παλαιάπατη νίκη τῆς Ἀθηνᾶς ἐναντίον τοῦ Ποσειδῶνος. Διὰ τοῦ Θεμιστοκλέους (τοῦ νέου κριτοῦ) ἡ πόλις παραδίδεται στὸν Ποσειδῶνα πού θὰ γίνῃ τελικὰ σωτήρ (Ἡρόδ. VII, 192).

Τὸ μέγεθος τῆς μεγαλοφυΐας του δὲν τὸ ἀντελήφθη (ἢ δὲν θέλησε νὰ τὸ παραδεχθεῖ) ὁ Ἡρόδοτος. Ἴσως ἐχρειάζετο κάποια ἀπόσταση, γιὰ νὰ διαβλέψῃ καὶ νὰ τονίσει ὁ αὐστηρὸς μετρητὴς καὶ ἐκτιμητὴς Θουκυδίδης ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς ἦταν ἡ μεγαλοφυΐα κατ' ἐξοχὴν. Γιὰ κανένα ἄλλο πρόσωπο δὲν εἶναι τόσο ἀφειδῆς σὲ ὑπερθετικὰ ὅσο γιὰ τὸν Θεμιστοκλῆ. Σ' αὐτὸν ἔδειξε ἡ φύσις τὴν ἰσχύ τῆς. Σὲ ἓνα μόνο κεφάλαιο (Θουκ. I 138, 3-6) ἔχομε κάπου μία ἐπτάδα ὑπερθετικῶν: Ἦν ὁ Θεμιστοκλῆς βεβαιότατα δὴ φύσεως ἰσχὸν δηλώσας ... δι' ἐλαχίστης βουλῆς κράτιστος γνώμων καὶ τῶν μελλόντων ἐπὶ πλείστον τοῦ γενησομένου ἄριστος εἰκαστῆς ... κράτιστος δὴ οὗτος αὐτοσχεδιάζειν τὰ δέοντα ἐγένετο ... Πανσανίαν ... Καὶ Θεμιστοκλέα ... λαμπροτάτους γενομένους... Σ' αὐτὰ προσθετέα ἄλλα πέντε (Θουκ. I 74,1) ὠφελιμώτατος ... ἀνὴρ στρατηγὸς ξυνετώτατος ... ὃς αἰτιώτατος ἐν τῷ στενῷ ναυμαχῆσαι ἐγένετο ὅπερ σαφέστατα ἔσωσε τὰ πράγματα ... ἐτιμήσατε μάλιστα ... Μία δωδεκάδα ὑπερθετικῶν κάθε λογῆς πού ἐξάφουρε κατὰ τρόπο μοναδικὸ τὸν ρόλο του. Μὲ ὅλη τὴν προσωπικότητά του κατάφερε νὰ φερά τὸν σωτηρίαν ἐκεῖ πού ὅλα πῆγαιναν γιὰ ὄλεθρο. Ἄλλοι στρατηγοὶ κατὰ τὸν ἴδιο ἱστορικὸ ἔχουν μικρότερο μερίδιο καὶ χαρακτηρίζονται ἀπλῶς ὡς ξυνετοί, ὅπως ὁ Ἀρχίδαμος, ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης (I 79,2) ξυνετός δοκῶν εἶναι καὶ σώφρων. Γιὰ τὸν Περικλῆ βεβαίως ὁ Θουκυδίδης (I 139,4) δὲν ἔχει ἐπιφυλάξεις. Ἦταν λέγειν τε καὶ πράσσειν δυνατώτατος. Πβ. I 65.

Ὁ Θεμιστοκλῆς δὲν ἐπαινεῖται τόσο γιὰ τακτικῆς φύσεως ἱκανότητες. Ὁ μέγιστος ἐπαινος γι αὐτὸν ἦταν ὅτι ὥθησε τὰ πράγματα στὸ στενὸ τῆς

19. Πλ. Γοργ. 509. Βλ. Έμμ. Μικρογιαννάκης, *Θουκυδίδεια*, Ἀθ. 1991, 36, ὅπου ἀνάλυση τῶν: δέω, δῖω, καὶ τῆς πυκνότερης στὸν Θουκ. ἐννοίας τῶν δέοντων.

Σαλαμῖνος. Οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἐδέχοντο νὰ ἀφήσουν τὴν πόλιν καὶ τὰ γυναικί-
 παιδα πίσω τους καὶ νὰ πᾶνε στὴν Σαλαμῖνα. Οἱ στρατιώτες πολεμοῦν προ-
 σπίζοντες. Μπαίνουν ὡς ἀσπίδα προστασίας, εἶναι πρόμαχοι δι' ἐκείνους
 οἱ ὅποιοι εἶναι πίσω τους. Αὐτὸ ἐγίνε καὶ στὸν Μαραθῶνα. Ἀλλὰ καὶ τώρα
 οἱ Θεσσαλοὶ ζήτησαν νὰ κρατηθοῦν τὰ Τέμπη, οἱ Φωκεῖς καὶ οἱ νότιοι Ἑλ-
 ληνες νὰ ἀμυνθοῦν στὶς Θερμοπύλες. Αὐτὸ ζητοῦσαν καὶ οἱ Σπαρτιῶτες καὶ
 οἱ Πελοποννησίοι γενικῶς: νὰ στηθοῦν τείχη, νὰ γίνε φράγμα στὸν Ἴσθμό.
 Ὅλοι ἐζήτησαν νὰ πολεμήσουν δι' ἐκείνους οἱ ὅποιοι ἦσαν ὀπισθεν. Ὁ Θεμι-
 στοκλῆς γενικῶς εἶχε ὡς σχέδιο, θὰ ἔλεγα, μία ἀκαταβασία». Νὰ κατέλθουν
 οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς τὴν θάλασσα. Νὰ βγάλουν ἀπὸ τὴν σκέψη τους κάθε ιδέα
 πεζομαχίας. Θὰ ἔλεγα, νὰ λησμονήσουν τὸ τοῦ Μιλτιάδου τρόποιον. Τὸ σχέ-
 διο του τὸ ἐφήρμοσε κατὰ μικρόν. Ἄρχισε τὴν ἐκδίπλωσίν του πρὸ τοῦ Μαρα-
 θῶνος καὶ βαθμηδὸν κατὰ τὸν Πλούταρχο (Θεμιστ. 4,3) κατεβίβασε τὴν πό-
 λιν πρὸς τὴν θάλασσαν. Καὶ ἀπ' αὐτὸ προέκυψε ἡ τότε σωτηρία τοῖς Ἑλλήσιν
 (αὐτ. 4,4). Τὸ μαρτυρεῖ μὲ τὴν ἐνέργειά του ὁ Ξέρξης. Ἐνῶ ἡ πεζικὴ του
 δύναμη ἦταν ἀθραυστος (ἀκέραιη), μετὰ τὴν νεῶν ἦσαν ἔκρινε ὁ ἴδιος ὅτι
 τώρα πιά δὲν ἦταν ἀξιόμαχος καὶ ἔφυγε. Γιατὶ ὁμοῦ ἄφησε τὸν Μαρδόνιο;
 Μᾶλλον γιὰ νὰ εἶναι ἐμποδῶν τῆς διώξεως, νὰ ἐμποδίσει τοὺς Ἑλλήνες νὰ
 τὸν κυνηγήσουν. Ὁ Πλούταρχος νομίζει (αὐτ. 4,4) ὅτι τὸν ἄφησε δουλωσό-
 μενον ἀλλὰ δὲν πιστεύω ὅτι, ἂν ὑπῆρχε τέτοια ἐλπίδα, θὰ ἔφυγε ὁ Ξέρξης
 καὶ θὰ ἄφηνε σὲ ἄλλο τὴν δόξα τῆς ὑποδουλώσεως τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Ξέρξης
 γύρισε, διότι εἶχε δεχθεῖ καίριο πλήγμα. Καὶ ἐδῶ νομίζω ὅτι ἔχει ἰσχύ τὸ
 θουκυδίδειο (VII 66,3) ὅτι ὅλα καταρρέουν ἂν πληγεῖ κανεὶς σ' αὐτὸ ποῦ
 θεωρεῖ ὅτι ὑπερέχει (ποῦ εἶναι τὸ καύχημά του)²⁰.

Γιὰ νὰ πᾶνε οἱ Ἀθηναῖοι στὴν Σαλαμῖνα ἔπρεπε νὰ προηγηθεῖ ἡ ἐγκατά-
 λειψή τῶν Ἀθηνῶν. Πῶς ὁμοῦ νὰ δεχθοῦν οἱ Ἀθηναῖοι νὰ ἀφήσουν σπίτια
 καὶ ὑπάρχοντα; Μόνο ἴσως μὲ δελφικὴ παρόρμηση. Ἔτσι καὶ στὸν Β χρησμὸ
 τονίζεται στοὺς Ἀθηναίους ὅτι θὰ τοὺς ὠφελήσει (ὀνήσει) μόνο τὸ ξύλινο
 τεῖχος. Συνιστᾶται σ' αὐτοὺς νὰ μὴν ἐπιδιώξουν ἵππομαχία ἢ πεζομαχία. Καὶ
 ἐδῶ, ὅπως καὶ στὸν Α χρησμὸ, λέγεται σαφῶς: στρέψετε τὸ νῶτα καὶ φύγετε
 (ἀλλ' ὑποχωρεῖν νῶτον ἐπιστρέψας). Ξέρομε τί ἐσήμαινε νὰ βρεθεῖ κανεὶς
 τετρωμένος στὰ νῶτα. Ἐσήμαινε ὅτι ἐτρόπη σὲ φυγῇ, δὲν ἔμεινε σταθερός.
 Καὶ ξέρομε ἀκόμη πόσο ἐπαινέθησαν (338 π.Χ.) οἱ Ἰθηβαῖοι Ἱερολοχίτες ποῦ
 στὴν Χαϊρώνεια εὐρέθησαν ὅλοι νεκροὶ τετρωμένοι ἔμπροσθεν. Καὶ ὁμοῦ ἐδῶ

20. Θουκ. VII 66,3 ἀνδρες γὰρ ἐπειδὴν φ' ἀξιοῦσι προὔχειν κολουθῶσι, τὸ γ' ὑπό-
 λοιπον αὐτῶν τῆς δόξης ἀσθενέστερον ... καὶ παρὰ ἰσχύν τῆς δυνάμεως ἐνδιόδασι.
 Πβ. Ἡροδ. I 55,2 ὅπου χρησμὸς τοῦ μαντείου συνιστᾷ στὸν μέγιστο εὐεργέτη τῶν Δελφῶν
 φυγῇ μὲ θετικὴ μάλιστα καὶ ἀρνητικὴ ἐκφορά: φεύγειν μὴδὲ μένειν καὶ τὸν προτρέπει:
 μὴδ' αἰδεῖσθαι κακὸς εἶναι (μὴ ντρέπεσαι νὰ φανεῖς δευλός).

σὲ μιὰ τόσο κρίσιμη στιγμή συνιστᾶται στους Ἀθηναίους νὰ φανοῦν τρέσαντες. Πῶς δικαιολογεῖται αὐτὴ ἡ ἥμιστα ἠθικὴ παρακéléυση πρὸς ἀναδρῖα;

Ὁ πραγματικὸς ἀνὴρ πρέπει νὰ εἶναι κατὰ γενικὴ παραδοχὴ *πρηκτῆρ* καὶ *δητῆρ*. Σημειώνεται ἐδῶ ὅτι καὶ ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ ρητορικὴ πρέπει νὰ ἐκδηλώνονται κυρίως σὲ κάποιο κρίσιμο σημεῖο, *ἐν καιρῷ*. Ἐκεῖ ποὺ θὰ φέρουν ἀποτέλεσμα. Ἀκαιρὴ ἐκδήλωση δὲν ἔχει νόημα. Παραδείγματα; ἰδοὺ δύο καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν σπαρτιατικὴ ἱστορία.

Οἱ Σπαρτιᾶτες ἐμυκτήριζαν καὶ ἐλεεινολογοῦσαν τοὺς τρέσαντας. Ὅπως ὅμως ἐξήγησε στὸν Ξέρξη ὁ Δημάρατος (ἐκπεσὼν βασιλεὺς τῆς Σπάρτης, βαθὺς πάντως γνώστης τῆς σπαρτιατικῆς ἀγωγῆς καὶ ἠθους), ἡ ἀνδρεία πρέπει νὰ δείχεται ἐκεῖ ὅπου ἀρμόζει (Ἡροδ. VII 101.104). Ἐρώτημα πρὸς τὸν Δημάρατο: πρὸς πόσους μπορεῖ νὰ ἀντιταχθεῖ ἓνας γενναῖος Ἕλληνας (καὶ μάλιστα Σπαρτιᾶτης καὶ βασιλεὺς); Ἀπάντηση Δημαράτου: Μπορεῖ καὶ μὲ κανένα ἀλλὰ καὶ μὲ ὅποιοιδήποτε ἀριθμὸ. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς περιστάσεις. Ἡ ἀρετὴ ἐκάστου εἶναι ἐπακτὸς καὶ εἶναι κατεργασμένη ἀπὸ τε σοφίης καὶ νόμου ἰσχυροῦ. Καὶ συμπυκνώνει ὁ Δημάρατος (104,3): ἐγὼ δὲ οὔτε δέκα ἀνδράσι ὑπίσχομαι οἷός τε εἶναι μάχεσθαι οὔτε δυοῖσι, ἐκὼν τε εἶναι οὐδ' ἂν μονομαχέομι. εἰ δ' ἀναγκαίῃ εἴη ἢ μέγας τις ὁ ἐποτρύνων ἀγὼν, μαχοίμην ἄν... Καὶ ὁ νόμος τῶν Σπαρτιατῶν ποῖός εἶναι; Τί ἀνώγει; ἀνώγει τὸντὸ αἰεὶ, οὐκ ἔων φεύγειν οὐδὲν πλῆθος (104,5).

Αὐτὸ λέγει ὁ νόμος. Ποτέ φυγὴ! Ἀλλὰ πῶς συμβιβάζεται αὐτὸ μὲ φυγὴ, μὲ ὀπισθοχώρηση τῶν Σπαρτιατῶν ὄχι σὲ κάποια ἄλλη στιγμή τῆς ἱστορίας των ἀλλὰ στὴν περισσότερο ὑμνούμενη, σ' αὐτὴ τὴν μάχη τῶν Θερμοπυλῶν; Σ' αὐτὴ τὴ μάχη ἀκριβῶς ποὺ διαλαλεῖται ὅτι ἔπεσαν κατὰ τὸν νόμο, τὰ ὅρηματα τῆς πόλεώς των. Ἐκεῖ ἐπανειλημμένως ὑπεχώρησαν καὶ ἐτράπησαν σὲ ἄτακτη φυγὴ πρὸ τῶν ἐπελαυνόντων Περσῶν.

Τὸ παράδειγμα εἶναι πολὺ διδακτικὸ καὶ ἀξιοπρόσεκτο²¹. Πράγματι οἱ Λακεδαιμόνιοι στὶς Θερμοπύλες ἐμάχοντο ἀξίως λόγου. Ἐγνώριζαν πῶς νὰ πολεμοῦν καὶ κυρίως αὐτὸ τὸ πολὺ σημαντικὸ: *ὄκως ἐντρέψαιεν τὰ νῶτα, ἀλλές φεύγεσκον δῆθεν*. Ὅλοι μαζί ἐτρέποντο σὲ φυγὴ. φύρδην μίγδην. Αὐτὸ ἦταν τὰ πιὸ ἀξιόλογο: ἐντρέπειν τὰ νῶτα καὶ φεύγειν, θὰ ἔλεγα ἐξαττικίζων. Ἦταν προσποίηση. Ἦταν παγίδα. Τί ἔπραττον οἱ Πέρσες; ὀρώντες φεύγοντας βοῆ τε καὶ πατάγω ἐπήσαν. Καὶ τότε οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀκριβῶς τὴν στιγμή ποὺ τοὺς ἐπλησίαζαν (ἐκεῖ στὸ τσάκ) οἱ δ' ἂν καταλαμβανόμενοι ὑπέστρεφον ἀντίοι εἶναι τοῖς βαρβάροις, μεταστρεφόμενοι δὲ κατέβαλλον πλῆθει ἀναριθμήτους τῶν Περσῶν. Μῆδοι, Πέρσαι καὶ οἱ Ἀθάνατοι τοῦ

21. Ἡροδ. VII 211,3.

Ἰδάρητος ἐγνώρισαν τὴν ἴδια συντριβή. Ἰδοῦ ἡ σειρά: ὑποχώρηση, ἀντί-
 σταση (ὄχι τὸ ἀντίθετο). Ἐδῶ στὸ ἡροδότειο κείμενο ποῦ ἐξετάσαμε εἶναι
 ἀξιοπρόσεκτα καὶ τὸ *νάτων* καὶ τὸ *ἀντίοι* ποῦ ὑπάρχουν καὶ τὰ δύο στὸ χρη-
 σμὸ Β. Πρόκειται περὶ λελογισμένης ὑποχώρησης ποῦ σὲ ἓνα τῆς σημείο
 (ἐν *καιρῷ*, θὰ λέγεται) γίνεται ἡ στροφή 180° καὶ κατακοπή τῶν ἐπελευπόντων.
 Ἔτσι οἱ ἄτακτοι γίνονται ἀστραπιαίως εὐτακτοὶ (καὶ πολὺ ἀποτελεσματικοί):
 Ἡ ὑποχώρηση εἶναι ἓνα στοιχεῖο τῆς ὅλης πειθαρχίας καὶ δὲν εἶναι δεῖγμα
 μικροτέρας ἀνδρείας. Ἡ ὑποχώρηση γίνεται ἐν ὄψει ἀντιστάσεως εἰς μετα-
 γενέστερο χρονικὸ σημεῖον· ἡ ἐκδήλωση τῆς ἀνδρείας ἀναβάλλεται. Δὲν δα-
 τανᾶται ματαίως. Συμπυκνώνεται καὶ ἐκσπᾶ ἐν *καιρῷ*.

Ἵτι δὲ πράγματι ἡ ἀνδρεία δὲν εἶναι τυφλὴ ἐπίδειξις δυνάμεως καὶ
 ἀνώφελη περιφρόνησις τοῦ κινδύνου ἀλλὰ λελογισμένη, συνειδητὴ ἐνέργεια, τὸ
 ὑποστηρίζει ὁ Πλάτων στὸν *Λάχητα*, ποῦ εἶναι ὁ διάλογός του περὶ ἀνδρείας
 (Πλ. *Λάχ.* 191 κ.έ.). Λέγεται ἐδῶ καὶ οἱ Σκύθες μάχονται οὐχ ἦττον
 φεύγοντες ἢ διώκοντες· ἡ ὑποχώρησις εἶναι καὶ αὐτὴ μία μορφή (ἢ φάσις)
 τῆς μάχης, ἂν τὴν ὑπαγορεύει ὁ λογισμὸς. Λέγεται ἀκόμη ἐδῶ στὸ ἴδιο πλα-
 τωνικὸ χωρίο ὅτι *Ἵμηρός ποῦ ἐπαινῶν τοὺς τοῦ Αἰνείου ἱπποὺς κ ρ α ι π ν ἄ
 μ ἄ λ' ἐ ν θ α καὶ ἐ ν θ α ἔφη αὐτοὺς ἐπίστασθαι δι ὠ κ ε ι ν ἡ δ ἐ φ ἔ-
 β ε σ θ α ι*. Ὁ ἴδιος ὁ Αἰνεῖος ἐγκωμιάζεται ὡς κατέχων τὴν τοῦ φόβου ἐπι-
 στήμην. Στὴν παρατήρησις τοῦ *Λάχητα* ὅτι τὰ πρότερον λεχθέντα ὑπὸ τοῦ
 Σωκράτους ἀφοροῦν σὰ ἄρματα καὶ τὸ ἱππικόν, ὄχι δὲ καὶ τὸ ὀπλιτικόν, ὁ
 Σωκράτης ἀντιτάσσει ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐξαίρουνται. Ἡ ἐξαίρεσις αὐτὴ
 εἶναι πολὺ ἐντυπωσιακὴ ὄχι μόνον διότι ἀναφέρεται στοὺς περισσότερο ἡσκη-
 μένους Ἕλληνας, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ Σωκράτης φέρει ὡς παράδειγμα τὴν μάχην
 τῶν Πλαταιῶν. Ἐγὼ ἀνέφερα τῖς Θερμοπύλες βασιζόμενος στὸν Ἡρόδοτο.
 Ὁ Πλάτων δὲν ἦτο ἐντριβὴς μὲ τὸν Ἡρόδοτο νὰ δεῖ ὅτι προσφυέστερο παρά-
 δεῖγμα ἦταν ἡ τακτικὴ τῶν Θερμοπυλομάχων; Στῖς Πλαταιεὺς λέγεται ἀπλῶς
 ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐπειδὴ πρὸς τοῖς γεροφόροις ἐγένοντο, οὐκ ἐθέλειν
 μένοντας πρὸς αὐτοὺς μάχεσθαι, ἀλλὰ φεύγειν, ἐπειδὴ δ' ἐλίθησαν αἱ τάξεις
 τῶν Περσῶν, ἀναστρεφόμενος ὥσπερ ἱππέας μάχεσθαι καὶ οὕτω νικῆσαι τὴν
 ἐκεῖ μάχην. Γενικῶς ἐπαινεῖται ἀπὸ τὸν Σωκράτη ἡ ἀνδρεία ἢ μετὰ φρονή-
 σεως καρτερία ποῦ χαρακτηρίζεται ὡς καλὴ *κἀγαθή*, καὶ αὐτὴ ἡ φρόνιμος
 καρτερία εἶναι ἀνδρεία (Πλ. *Λάχ.* 192cd). Ἀνδρείος εἶναι κατὰ πυκνὴ ἐκ-
 φρασίς τοῦ Ὁμήρου *μήστωρ φόβοιο* (E272, Z 97, Ψ16, M39), ξέρει νὰ τρέ-
 πει σε φυγὴ ἀλλὰ καὶ νὰ τρέπεται, ὅταν εἶναι ἀναγκαῖο.

Γυρίζομε στὸ στενὸ τῆς Σαλαμῖνος. Οἱ Ἀθηναῖοι ποῦ θὰ ἀφήσουν
 τὴν Ἀθήνα καὶ θὰ τραποῦν σὲ φυγὴ ἄς ἔχουν στὸ νοῦ τους ὅτι θὰ ἔλθει ἡ στι-
 γμὴ νὰ σταθοῦν μπροστὰ στὸν ἐχθρὸ ἀντιμέτωποι. Ποιοί; αὐτοὶ ποῦ ἔχουν
 φανεῖ *κακοί*. Γιὰ νὰ σταθεῖ κανεὶς ἀντίος πρέπει νὰ ἔχει φρόνημα, νὰ ἔχει
 ψυχὴ. Ἀλλὰ αὐτὴ (ὑποτίθεται) ἔχει φύγει μὲ τὴν δειλία ποῦ ἔδειξε, τὴν λιπο-

ψυχία. Ἐδῶ χρειάζεται ἐπάνοδος τῆς ψυχῆς (θυμοῦ) ποῦ ἔχει φύγει καὶ αὐτὸ τὸ ὀνομάζει ὁ Ἡρόδοτος ἄλλοῦ (VII 160, 1) *ἐπανάγειν τὸν θυμόν*. Αὐτὸ ἀκριβῶς συνιστᾷ ἡ Πυθία στοὺς Ἀθηναίους: φύγετε, λιποψυχήσετε, ἀλλὰ ἡ ψυχὴ θὰ σᾶς ἔλθει ξανά. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς προτροπῆς: *κακοῖς δ' ἐπικίδνατε θυμόν*. Ὁ θυμὸς (ἡ ψυχὴ), ὅπως καὶ ἡ ἀρετὴ, εἶναι ἐπακτός.

Ἀφοῦ τονισθεῖ στοὺς Ἀθηναίους ὅτι θὰ ἔλθει ἡ στιγμή τῆς ἐναντιώσεως (ὅπως στὶς Θερμοπόλες), προφέρονται οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι τοῦ Β χρησιμοῦ:

*ὦ θεῖη Σαλαμίς, ἀπολεῖς δὲ σὺ τέκνα γυναικῶν
ἣ που σκιδναμένης Δημήτερος ἢ συνιούσης.*

Οἱ στίχοι εἶναι βαθυσήμαντοι. Ἡ θεϊότητα τῆς Σαλαμῖνος θὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ τὴν μεγάλη συντριβὴ τῶν Περσῶν. Ἐδῶ θὰ σβῆσει ἡ ὕβρις τῆς Ἀσίας καὶ ἔτσι θὰ συντελεσθεῖ τὸ μέγα θῶμα τὸ μεγαλύτερο μάλιστα ἀπὸ ὅλα ποῦ ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος στὰ μεγάλα καὶ θαυμαστά του.

Ἡ κλητικὴ προσφώνηση *ὦ θεῖη Σαλαμίς* ἐρμηνεύεται ἀπὸ ὅλους τοὺς μελετητὲς ὡς παρέχουσα τὸ ὑποκείμενο στὸ ρῆμα ποῦ ἀκολουθεῖ: *ἀπολεῖς*. Ἡ Σαλαμίς θὰ καταστρέψει τέκνα γυναικῶν. Τίνων; τῶν Περσῶν ἢ τῶν Ἑλλήνων; Τὸ εὐλογο αὐτὸ ἐρώτημα ἐπροκάλεσε στὴν Ἀθῆνα μεγάλη συζήτησιν²² καὶ ἦταν ὁ Θεμιστοκλῆς ποῦ εἶπε ὅτι ἡ Πυθία ἐνοοῦσε ὄχι Ἀθηναίους ἀλλὰ Πέρσες. Ἄν ἀφοροῦσε τὸ πάθος στοὺς Ἀθηναίους, θὰ ἔλεγε τὸ μαντεῖον *ὦ σχετλίη Σαλαμίς*. Κατὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ὁ Θεμιστοκλῆς ἀποκλείει νὰ εἶχε τὸ μαντεῖο μὴ εὐνοϊκὴ στάση πρὸς τοὺς Ἀθηναίους²³. Σ' αὐτὴ του τὴν θέση δὲν τὸν ἀκολούθησε, ὅπως εἶδαμε, ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ποῦ μελετᾷ τὰ σχετικὰ χωρία. Δὲν θεωρεῖ ἀπίθανη καὶ ἀνθελληνικὴ ἀκόμη τὴν στάση τοῦ μαντείου. Ἀντιθέτως μάλιστα.

Ὑποθέτω ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς, κράτιστος γνώμων, διεβίβασε τὸ σχέδιο του γιὰ τὸν ὄλον ἀγῶνα στοὺς Δελφοὺς μὲ τὸν ἐπιφανῆ καὶ μεγάλῃς ἐπιρροῆς πολίτη τῶν Δελφῶν Τίμωνα. Τὸ ἱερατεῖο γνωστοποιεῖ στὴν Πυθία περὶ τίνος πρόκειται ἐκάστοτε, ὅπως θέτει τὸ ἐρώτημα καὶ ὁ προσφεύγων στὸ μαντεῖο, ἀλλὰ κατόπιν ἡ Πυθία χρησιμωδεῖ σὲ κατάστασιν θείας μανίας. Κάνουν λάθος ὅσοι ἐκλογικεῖον τελείως τὰ τοῦ μαντείου. Ἄν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὴν Πυθίαν ἡ ἐνθουσίασις καὶ ἡ ἔκστασις, γίνεται μία ἀπλῆ λογίστρια.

22. Ἡρόδ. VII 143,1-2.

23. Πράγματι ἡ εὐνοία τοῦ μαντείου πρὸς τοὺς Ἀθηναίους καὶ ὅλη τὴν Ἑλλάδα θὰ ἦταν ἀποδεικτὴ. Κατὰ τὸν Ἡρόδοτο (VII 132,2) οἱ Ἕλληνες ἔταμον ὄρμιον... ὅσοι τῷ Πέρσῃ ἔδοσαν σφέας αὐτοὺς Ἕλληνες ἐόντες... τούτους δεκατεῦσαι τῷ ἐν Δελφοῖσι θεῷ. Ὅα ἐπρατταν αὐτό, ἀν οἱ ἴδιοι οἱ Δελφοὶ εἶχαν πάσι μὲ τοὺς Πέρσες;

Στὴν περίπτωση τῶν Ἀθηναίων ἡ Πυθία δίδει τὸν Α χρησμὸν καὶ μὲ ἱκεσία τῶν ἀθηναϊκῶν ἀπεσταλμένων τὸν Β σὲ 12 στίχους τὸν καθένα. Πολὸ ἐντυπωσιακῆ, γεωμετρικῆ πράγματι συμμετρία, ποὺ φανερώνει πόσο ἔλλογος ἦταν ὁ ἐνθουσιασμός της. Τὸ κορυφῶμα σ' αὐτὴ τὴν χρησμοδοσία ἦταν πιστεύω στὸ σημεῖο ποὺ ἀναφέρεται ἡ λέξη Σαλαμίς. Μὲ τὴν λέξη αὐτὴ γίνεται ἀναφορὰ σὲ κάτι τὸ πολὺ συγκεκριμένο· ἔνα τόπο οἰκεῖο στοὺς Ἀθηναίους. Καὶ ἡ Πυθία ὁρῶσα τὸ μέλλον, βλέπει ὅτι θὰ συντελεσθεῖ ἐκεῖ ἡ μεγάλη σύγκρουση, θεϊκῆ ἐπινεύσει, θελήματι Διός, καὶ θὰ ἀποβεῖ ἡ νῆσος θεϊκῆ. "Ἔτσι ἡ ἀναφώνηση Ὡ θεῖη Σαλαμίς σὲ κατάσταση ἀλαλαγμοῦ εἶναι κάτι ξεκομμένο ἀπὸ τὸ συμφραζόμενα. Ἀφοῦ ἐξ ἄλλου εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ κλητικὴ κάποτε κεῖται ἀπολύτως (ἰδίως στὸ ἔπος ἢ σὲ ποίηση ποὺ γράφεται κατ' ἐπίδρασίν του), ἄς θεωρήσουμε πρὸς στιγμὴν ὅτι ἔλλειπει. Τότε τὸ ὑποκείμενο τοῦ ἀπολεῖς, τὸ σὺ (ποὺ ὑπάρχει στὸ χρησμὸ), εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ ὑποκείμενο τοῦ ἀντίος ἔσση τοῦ προηγούμενου στίχου. Ἔχομε κατὰ σειρὰν: τὴν προσταγὴ (σὲ ἀπαρέμφατον): ὑποχωρεῖν νῶτον ἐπιστρέφας. Καὶ ἀκολουθεῖ (χωρὶς τὸ Ὡ θεῖη Σαλαμίς): τό: ἔτι τοί ποτέ κἀντίος ἔσση ἀπολεῖς δὲ σὺ τέκνα γυναικῶν. Θὰ ἔλθῃ ἡ στιγμὴ ποὺ ἐσὺ θὰ τεθεῖς ἀντιμέτωπος καὶ θὰ «κάνεις μάνες δίχως γιούς».

Ἡ μεσολάβηση τοῦ Θεμιστοκλέους στοὺς Δελφούς ἀπέβλεπε κυρίως εἰς τὸ νὰ ἔλθῃ ἕνας χρησμὸς ποὺ νὰ ἐπιβάλλῃ στοὺς Ἀθηναίους τὴν ἐκκένωση. Μὲ τοὺς Ἀθηναίους στὴν Ἀθήνα νὰ πεζομαχοῦν ἢ νὰ ἵππομαχοῦν δὲν ὑπῆρχε σωτηρία: Ἐπρεπε ὅλοι νὰ πεισθοῦν ὅτι ἦταν μάταιη καὶ ὀλέθρια ἡ παραμονὴ στὴν πόλη. Οἱ χρησμοὶ ποὺ ἐδόθησαν ἱκανοποιοῦσαν αὐτὸ ποὺ ἤθελε ὁ Θεμιστοκλῆς.

Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς ὁ ἴδιος ἐπίστευε ὅτι ἔπεισε τοὺς Δελφούς ὅτι θὰ ἔχῃ ὁ ἀγὼν στὴν θάλασσα, ἐκεῖ στὸ στενὸ τῆς Σαλαμίδος, αἴσια ἔκβαση. Καὶ ἔτσι ὅπως ἤλθαν οἱ χρησμοί, ὁ Θεμιστοκλῆς ἐντοπίζει τὸ θέμα στὸ θεῖη/σχετλίη, ἐνῶ θὰ μπορούσε νὰ τοὺς πεῖ ὅτι τὸ ἀπολεῖς ἀναφέρεται στὴν Ἀθήνα ποὺ θὰ ἦταν καὶ πειστικώτερο. Δὲν τὸ ἐνόησε ὁ Θεμιστοκλῆς ἀπίθανον. Τὸ πιθανώτερο εἶναι ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς δὲν ἤθελε νὰ δημιουργήσει πρόωρη ἀλόγιστη εὐφορία νίκης στοὺς Ἀθηναίους. Μία τέτοια εὐφορία φέρνει χαλάρωση καὶ δὲν συντελεῖ στὴν τόσο ἀπαραίτητη ἐκκένωση τῆς πόλεως καὶ κατόπιν ἀγῶνα.

Ὁ Θεμιστοκλῆς εἶχε βαθειὰ γνώση τῶν Ἑλληνικῶν καὶ Περσικῶν πραγμάτων καὶ κάποιους ἐπιφανεῖς φίλους σὲ διάφορες πόλεις, ὅπως τὸν Τίμωνα καὶ τὴν Πυθία Ἀριστονίκη στοὺς Δελφούς, τὸν Χεῖλεων τὸν Τεγεάτη, τὸν Πελάγοντα τὸν Εὐβοέα καὶ τὸν Ἀβρώνιχο ποὺ ἀνήγγειλε τὰ συμβάντα στὶς Θερμοπύλες στοὺς Ἕλληνας στὸ Ἀρτεμίσιο. Ἡ ἐπιρροή ποὺ εἶχε στοὺς Δελφούς δὲν θὰ ἦταν σταθερή, δεδομένου ὅτι ἡ νέα Πυθία (ἀγνώστου ὀνόματος)

δὲν ἐδέχθη προσφορά του μετὰ τὴν νίκη²⁴. Μήπως εἶχε κοινολογηθεῖ ἡ συνεργασία του μὲ τὸν Τίμωνα καὶ τὴν Ἀριστονίκη καὶ τῶρα ἡ νέα Πυθία ἀκολουθεῖ ἀντίθετη στάση; Μία τέτοια συνεργασία (δὲν ξέρομε σὲ ποῖο βαθμὸ) δὲν εἶναι ἀπίθανη καὶ κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο (τὴν ἐποχὴ εἰδικώτερα τῆς δευτέρας σοφιστικῆς) ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης τονίζει²⁵, ὅτι τὸ ξύλινο τεῖχος ἦταν ἡ κοινὴ προφητεία τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Θεμιστοκλέους, ὁ ὁποῖος σημειωτέον ἐκλήθη Πύθιος (ὡς ἴσως ὁ Περικλῆς Ὀλύμπιος).

Ἐν συμπεράσματι, τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν ἦταν ὁ ἄριστος γνώμων. Κατὰ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Ξέρξη ὁ Θεμιστοκλῆς γνώμων καὶ αὐτὸς καὶ δὴ κράτιστος ἦλθε σὲ στενὴ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς Δελφοὺς (ὥστε νὰ ἀποκληθεῖ καὶ Πύθιος) διὰ τοῦ Τίμωνος, ἐπιφανοῦς πολίτου τῆς πόλεως, ὑπέβαλε τὸ γενικὸ του σχέδιο καὶ τὸ μαντεῖο ἔστειλε στὴν Ἀθῆνα σὲ ἱερατικὴ ὑψηλὴ γλῶσσα τὸ πρακτέον διὰ τοὺς Ἀθηναίους στὴν κρισιμώτερη μέχρι τότε φάση τῆς ἱστορίας των. Τὸ σχέδιο τοῦ Θεμιστοκλέους, ἡ βουλή του, ἀρίστη, ὅπως ἀπεδείχθη, ἔσωσε τὴν Ἀθῆνα καὶ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ τοῦ Θεμιστοκλέους τρόπαιον θὰ ἐξῆπτε πλέον τοὺς μετέπειτα πολιτικούς καὶ στρατιωτικούς ὡς τὸν Περικλῆ καὶ πολὺ πιθανὸν τὸν Ἀλέξανδρο.

24. Πλουτ. X 14, 5-6.

25. Αἰλίου Ἀριστείδου, Ὑπὲρ τῶν τετάρων 254 (πβ. 256).